

Ismertetések, bírálatok

SZATHMÁRI ISTVÁN: **Régi nyelvtanaink és egységsülő irodalmi nyelvünk**

Bp., 1968, Akadémiai Kiadó. 454 l.

Bár nyelvemlékeink egyéb típusaihoz mérve aránylag későn jelentkeznek, nyelvtörténeti kutatásunk mindig tudatában volt régi nyelvtanaink forrásértékének, s a maga szempontjai szerint többé kevésbé ki is aknáztta a bennük rejlő lehetőségeket. De nemcsak hagyományos nyelvtörténeti kézikönyveink tartják számon e forrástípust, hanem az utóbbi évtizedekben szép fejlődésnek indult nyelvjárástörténeti tudományos szakirodalmunk szerzői is, akik ugyancsak sok értékes adalékot találnak e művekben. Szathmári István most egy még frissebben kialakuló, de máris tetszetős eredményeket felmutató tudományos szakterület, az irodalmi nyelv története szempontjából fedezi fel régi nyelvtanaink különleges jelentőségét. A tudomány fejlődésének irányából ez a felismerés akár előre megjósolható lett volna: hiszen amikor a figyelem a nyelvtörténet nyelvjárásiasságára, majd a nyelvjárástörténetre irányul, szükségszerűen fel kell figyelnie a normanyelv alakulásainak mozzanataira. A területi nyelvváltozatok létezésének tudatosulása a legjobb tudósokban legtöbbször együtt jár a norma megteremtésének igényével: vagy úgy, hogy saját anyanyelvjárássukat kívánják normává emelni, vagy úgy, hogy egyéb megfontolások szerint kiformált normát kívánnak követni és előírni.

A nyelvtanírás már a szerző szándékától függetlenül is normaalkotó tevékenység, s nemcsak a múltban, hanem a jelenben is, hiszen a nyelv bonyolult szövedékében egymásba kapaszkodó változatok viszonyában sokszor nem világos a mellé- vagy alárendelődés; az elemek gyakran nem annyira a „természet”, mint inkább a grammatikus elrendezése szerint csoportosulnak vagy minősülnek. A normanyelv alakulásának kutatása a nyelvtanírók gyakorlatában kézenfekvő, helyes, gazdag eredményekkel kecsegtető vállalkozás.

Szathmári Istvánt korábbi kutatásai alapján főleg a stilisztika szakembereként tartotta számon a tudományos közvélemény: e területről önálló kötete és egyetemi tankönyve jelent meg számos tanulmányon kívül. Nem előzmények nélkül való azonban jelenlegi kötete sem, melynek első kidolgozása 1963-ban kandidátusi értekezésnek készült. Az irodalmi nyelv elvi kérdéseivel, illetőleg a régi nyelvtanírók norma-alkotó tevékenységével is több tanulmányban fog-

lalkozott (pl. De l'interprétation du terme „langue littéraire”: Annales Univ. Scient. Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Phil., Tomus VI, 37—42; Szenczi Molnár Albert és irodalmi nyelvünk: NytudÉrt. 40. sz. 345—54; Kövesdi Pál grammatikája és a nyelvi normai alakulása: MNy. LXI, 428—36; A quelle époque ont pris naissance les principes de notre orthographe?: Studia Slavica Acad. Scient. Hung. Tomus XII, 397—404; Mit mutatnak Komáromi Csipkés Györgynek a Károli-biblián végzett helyesírási és nyelvi módosításai?: Néprajz és Nyelvtudomány X, 63—8; stb.).

Jelen kötetének mondanivalóját a következő négy nagyobbfejezet rendjében tárgyalja szerzőnk: I. Az irodalmi nyelv általános kérdései (9—22); II. E munka jellege, sajátosságai (23—39); III. A XVI—XVII. századi nyelvtanok és nyelvtanfélék vallomása egységesülő irodalmi nyelvünkről (41—409); IV. Összegezés (411—435). A kötet végén rövidítésjegyzék, valamint név- és tárgymutató található.

Az első fejezet főleg a magyar irodalmi nyelv vizsgálatának mai állását, problémáit tekinti át. Tüzetesen foglalkozik az „irodalmi nyelv” terminussal, ennek jelentésével a magyar és a nemzetközi szakirodalomban, illetőleg a nyelv rétegződésének elvi kérdéseivel, saját terminológiájának indoklásával. A magyar nyelvtudománynak újabb, főleg az ötvenes évek eleje óta napvilágot látott termését áttekintve megállapítja, hogy az irodalmi nyelv kutatása ma már önállósult nyelvtudományi disciplinának tekinthető.

A második fejezetben először azt bizonyítja a szerző, hogy az irodalmi nyelv vizsgálata szempontjából mind a választott korszak, mind pedig a választott forrástípus vallatóra fogása indokolt, sikerrel kecsegtető: egyrészt a kor politikai, társadalmi, művelődéstörténeti stb. viszonyai lehetővé tették a normalizálódás nagyobb mérvű megindulását, másrészt e viszonyok között ki is nevelődtek olyan kiváló, az európai tudományosság legmagasabb szintjére eljutott tudós szerzők, akik felismerték és vállalták az egész nép számára közös nyelvi norma kifermálását és leírását. — A továbbiakban csoportosítja forrásanyagát, és kifejti, hogy a vizsgált kor (1527—1708) irodalmi nyelvünk fejlődésének viszonylag önálló fejlődési szakaszának tekinthető.

A szerző vizsgálati módszeréről megtudjuk, hogy — bár „a nyelvtanok, nyelvtanfélék valamennyi reguláját, megjegyzését, nyelvi adatát” számba vette — az összehasonlítás mérőeszközéül kiválasztott egy sor olyan nyelvi jelenséget, amelyek korábbi változatosságuk fokozatos elmaradása révén alkalmasak az egységesülés nyomon követésére. Ilyen „kulcsjelenségek” a következők: Hangtaniak: *í(i)~é; e(ě?)~ö; i~ü; ő~ű; a-zás o-val szemben; magánhangzónyúlás; a hiátus és megszüntetése; az l kiesése; palatális—apalatális hangviszony (a szóvégi n-et és l-et véve figyelembe); mássalhangzónyúlás. Alaktani, de gyakran hangtani jelenséget is tartalmazó kulcsjelenségek: 1. Névszóragozás: -tól, -tól, -ról, -ról, -ból, -ből, -val, -vel; -ban, -ben, be, -be; -n és -t, -tt locativus-rag; -ul, -ül. — 2. Birtokos személyragozás: egyes harmadik, többes első és harmadik*

személy; a birtoktöbbség jelölése; az *engem, téged; házam, házad; engemet, tégedet; házamat, házadat* váltakozás. — 3. Középfok. 4. Igeragozás: alanyi iktelen egyes 2., többes 1. személy; tárgyas felszólító egyes 2. személy (*gyűjtsed, gyűjtsd~gyűjts* típus); jövő idő; alanyi ragozás befejezett múlt többes 3. személy; tárgyas ragozás elbeszélő múlt többes 1. személy; tárgyas ragozás, feltételes mód többes 1. személy; egyes 3. személy; ikes ragozás; szenvedő ragozás; az *sz-szel* bővülő *v* tövű igék és a *megy; vagon van; vadnak vannak* igealakok. 5. Képzők: *-ít; -ú, -ű; -ul, -ül*. — 6. Határozott névelő. — A nehezen megfogható mondattani sajátságok közül kiemelt kulcsjelenségek: az egynél többet jelentő számnevek utáni jelzett szó alakja; az *aki, amely, ami* használata.

Látni való, hogy a szerző a fentiekben olyan finom szövésű hálót alakított ki magának, amelynek segítségével szinte minden lényeges nyelvi jellemzőt ki lehet szűrni az összevetés számára. Ez azonban még mindig csak a vizsgálat egyik fele. A nyelvtenfélék esetében az is jelentős, hogy a normatív szándékkal kialakított regulákat szembeesítsük a gyakorlati nyelvhasználattal: így derül ki az elvek realitása vagy fiktív jellege. Csak helyeselhetjük tehát, hogy minden nyelvtenírő esetében megvizsgálja szerzőnk azt is, hogyan érvényesíti saját szabályait a saját írásaiban, tartja-e magát hozzájuk. Nem feledkezik meg végül arról sem, hogy a mű a maga korában vagy később mekkora tekintélyre emelkedett, akadtak-e követői, milyen volt a hatása, változtatott-e a későbbi kiadások szövegén a szerző vagy a kiadó, s ha igen, vajon ez a változtatás mennyiben mutat az egységesülés irányába.

Az egyes nyelvtenokat részletesen elemző harmadik nagy fejezetet négy kisebb szakasz vezeti be. Az elsőben (Irodalmi nyelvünk csirái az első nyelvtenok megjelenése előtt) foglalkozik az irodalmi nyelv történeti fejlődésének korszakaival, illetőleg a középkori írásosságban megfigyelhető helyesírási kiegyenlítődés jelenségeivel; a másodikban (A XVI—XVII. századi gazdasági, politikai, társadalmi, művelődési viszonyokról) az egységesülést lehetővé tevő, elősegítő külső körülményekkel; a harmadikban (A nyelvtenirodalom indulása, a vulgáris nyelvek első nyelvtenai) a görög, illetőleg latin grammatikák középkori uralmával, majd a nemzeti nyelvtenok első korszakának nyelvten típusaival; a negyedikben pedig (Nyelvünk grammatikai sajátságaira vonatkozó megjegyzések Sylvester fellépése előtt) a néhány ide vonatkozó szemelvényt veszi számba.

Az egyes nyelvtenírők és nyelvtenfélék sorát természetesen Sylvester János kezdi (70—139). Megjelenésük sorrendjében először két kisebb művét elemzi szerzőnk: „*Rvdimenta grammatices Donati . . .*” (Krakkó, 1527), illetőleg: „*Pveriliŭ Colloqviorum Formulae . . .*” (Krakkó, 1527). A fő figyelmet természetesen a „*Grammatica Hvngarolatina*” kérdéseire fordítja, hiszen ez kínál legtöbb adatot Sylvester nyelvi eszményéről, és — bármilyen bő irodalma van is — megítélése ma sem lezárt: még az is vitatott, hogy lényegében magyar vagy latin nyelvtennek kell-e tekintenünk elsődlegesen. A nyelvi szabványosítás kérdéseit a mű keletkezéséről, forrásairól, felépítéséről adott tömör

tájékoztató után a hangtan, helyesírás, alaktan és műszavak szerinti tagolásban tárja fel a szerző, külön figyelmet szentelve mindenütt a maga választotta kulcsjelenségekre.

Mielőtt Sylvesternek saját normáihoz való alkalmazkodását egyéb műveiből vett nyelvi minták anyagán ellenőrizné, külön is megvizsgál szerzőnk még egy kisebb Sylvester-művet: „Az oll'an ighikrűl valo tanuság, mell'ek nem tulaydon ieğzisen vîtetnek” (könyvvégi jegyzet az Újtestamentum fordításához az átvitt értelmű, képes szóhasználatról). Érthető, hogy Szathmári, a stíluskutatás szakembere nagy lelkesedéssel és szakértelemmel bontja ki ennek a szinte legkorábbi stilisztikai fejtegetésünknek értékeit. A szerző egyébként Sylvester elveinek és nyelvhasználatának szembeállításában is követi az elemzés szempontjait (helyesírás, hangtan, alaktan, mondatban; különös tekintet a kulcsjelenségekre), de meg is toldja ezeket a szókincs és stilisztika szakaszaival. A Sylvesterről szóló fejezetet életművének hatásáról és jelentőségéről írt méltatás zárja le.

Szinte lehetetlen feladatra vállalkoznék, aki a szerző számtalan finom megfigyeléséből egy-két fontosabbat ki akarna emelni: elemzései a mikrofilológia mintaszerű termékei. A Sylvesterről szóló fejezet alig 70 oldal terjedelemben bravúros összegzést ad szinte minden kérdésről amely életművében és az arra vonatkozó szakirodalomban valaha is felvetődött.

Dévai Bíró Mátyás nyelvi eszményét az „Orthographia Vngarica” (Krakkó, 1549) elvein és más műveinek gyakorlatán méri le az előbbieken jelzett alapos vizsgálat során (141—56). Szenczi Molnár Albert „Novae Grammaticae Ungaricae . . . libri duo” (1606) című nagy nyelvtanának tüzetes értékelésén kívül kitér 1604-ben megjelent magyar—latin szótárára is (167—231.) Geleji Katona István működését a „Magyar Grammatikatska” mellett (1645) az „Öreg Gradual” előszavának figyelembe vételével rajzolja meg (233—70). Komáromi Csipkés György elveit a „Hungaria Illustrata” (1655) című nyelvtanában vizsgálja végig (271—300). Pereszlényi Pál felfogását egyetlen nyomtatásban megjelent műve, a „Grammatica Linguae Ungaricae” (1682) alapján bontja ki (301—38), Kövesdi Pálét pedig az „Elementa Linguae Hungaricae” (1686) és a vitathatóan tőle származó „Excerpta Linguae Hungaricae” nyelvtantörődék alapján elemzi (339—360). Misztótfalusi Kis Miklós helyesírási elveit az „Apologia Biblorum”-ban megjelent „Ratiocinatio de Ortographia” (1697), Tsétsi Jánosét pedig a Pápai Páriz szótárához kapcsolt „Observationes Orthographico-Grammaticae” (1708) alapján mutatja be (361—80; 381—91). A szerzők és művek sorát még néhány töredék zárja le (393—409).

A negyedik „Összegezés” című fejezet (411—35) hosszmetsetet ad a vizsgált két évszázad egységesülési folyamatáról a helyesírás, hangtan, alaktan, mondatban, szókincs és stilisztika, nyelvművelés és egyéb területeken, majd lezáró

szakaszként egybeveti a kapott normákat a nyelvhasználat más területén mutatkozó egykorú és későbbi nyelvi képpel.

Szathmári István könyvéről csak az elismerés hangján beszélhetünk. Az irodalmi nyelv fejlődése szempontjából kritikusként tekinthető két évszázad nyelvtanirodalmát részleteiben és egészében feltárva olyan hatalmas mennyiségű, gyakran eddig rejtve maradt nyelvi megfigyelést hozott felszínre, amelyből az általa levont hiteles következtetéseken kívül még számos egyéb témához is értékes anyagot kapunk. Különösen fontos kézikönyv lesz ez a munka azok számára, akik nyelvünk grammatikai rendszerének, történeti alakulásának egyik vagy másik részletét, nyelvtani kategóriáink felismerésének történetét kívánják nyomon követni.

Ez a könyv arról is meggyőzhet bennünket, hogy milyen gazdagok vagyunk: mennyi kitűnő meglátás lapul régi nyelvtanszerzőink műveiben. Hadd kérdezzük meg: vajon nem lenne itt az ideje, hogy közzétegyünk egy új „Corpus Grammaticorum”-ot? Történeti nyelvtudományunk minden nagy eredménye mellett is elég mostohán bánt a rendszer — ha úgy tetszik a struktúra — alakulásának, változásának kutatásával. Bizonyára nem maradna eredmény nélkül, ha a mai, rendszer-szemléletre nevelődő fiatal kutatógárda kezébe kaphatná régi nyelvtanaink sorozatát. Szathmári István fenti könyve után egy új „Corpus . . .” szerkesztőjét sem lenne nehéz megtalálni . . .

SEBESTYÉN ÁRPÁD

MEZŐ ANDRÁS: A baktalórántházi járás földrajzi nevei

Nyíregyháza, 1967. 225 l.

Zala megye példamutató kezdeményezése után egy újabb értékes gyűjteménnyel gyarapodott névtani forrásaink száma, Szabolcs-Szatmár megye is követte Zala példáját. A megye és az említett járás a nyíregyházi pedagógiai főiskola, valamint a debreceni egyetem magyar tanszékének irányításával és segítségével megkezdte a megye földrajzi neveinek közzétételét. A sort a Baktalórántházi járás nyitotta meg. A szerkesztőbizottság elnöke dr. Gulyás Emilné, a megyei tanács elnökhelyettese és a Népművelési Tanács elnöke, tagjai pedig Bachát László főiskolai tanár, Jakab László egyetemi adjunktus, Mező András főiskolai tanársegéd és Sebestyén Árpád egyetemi docens. A gyűjtés irányítói mellett a helyszíni munkát önkéntes gyűjtők végzik, főleg pedagógusok, de nagy számban működnek közre egyetemi és főiskolai hallgatók is.